

EVIDENCE OF WATER USE IN EPIGRAPHIC INSCRIPTIONS OF ARAGATSOTN

Ashot Manucharyan

Institute of Archaeology and Ethnography, NAS, Armenia

Abstract

The rich epigraphic heritage of the Aragatsotn region includes more than one and a half dozen inscriptions related to the use of water, which are dated from 783 to 1707. Those inscriptions were divided into two groups. In the first one, we included the inscriptions that tell about the construction of water pipelines, and ditches, their restoration, as well as building of a reservoir and a mill. The second group includes inscriptions attesting to the regulations of water use.

The Aruch inscription of 867 is of exceptional value. It is about a clash between three neighboring villages - Avan, Aruch and Gavarn - over the use of water. These villages were in the possession of the Armenian commander-in-chief, later King Smbat I Bagratuni (890–914). The conflict was fairly settled by Grigor Varamyan, the official of Smbat Bagratuni, according to the previously officially defined norms. The inscription ends with a sentence that is not found in the epigraphic sources known to us: violators will be executed by Smbat.

Keywords: water use, Aragatsotn, Talin, Aruch, inscription, ditch, collision, settlement.

ՋՐՕՂՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՐԱԳԱՃՈՏՆԻ ՎԻՄԱԳՐԵՐՈՒՄ

Աշոտ Մանուչարյան

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

Անվտիպագիր

Արագածոտնի մարզի վիմագրական հարուստ ժառանգության մեջ հանդիպում են ավելի քան մեկուկես տասնյակ արձանագրություններ՝ ջրի օգտագործման հետ կապված: Դրանք թվագրվում են 783-1707 թթ.: Այդ արձանագրությունները մենք բաժանել ենք երկու խմբի: Առաջինում ընդգրկել ենք այն արձանագրությունները, որոնցում խոսվում է ջրատարների, ջրագծերի, առուների անցկաման, դրանց նորոգման, ջրամբարի, ջրաղացի կառուցման մասին: Երկրորդ խմբում ներառվել են այն արձանագրությունները, որոնք վկայում են ջրի օգտագործման կարգավորումների մասին:

Բացառիկ աղբյուրագիտական արժեք է ներկայացնում Արուճի 867 թ. արձանագրությունը, որը վկայում է ջրի օգտագործման շուրջ երեք հարևան գյուղերի՝ Ավանի, Արուճի և Գավառի միջև ծագած կռիվի մասին: Այդ գյուղերը գտնվել են Հայոց գորապետ, հետագայի թագավոր Սմբատ I Բագրատունու (890–914) տիրույթներում: Խնդիրը Սմբատ Բագրատունու հրամանով արդարացի կերպով կարգավորել է նրա պաշտոնյա Գրիգոր Վառամյանը՝ ըստ նախկինում պաշտոնապես սահմանված չափաբաժինների: Արձանագրությունն ավարտվում է մեզ հայտնի վիմագրերում չհանդիպող վճռով. կարգը խախտողները մահապատժի կենթարկվեն Սմբատի կողմից:

Հիմնաբառեր. Արագածոտն, Թալին, Արուճ, ջրօգտագործում, վիմագիր, ջրատար, առու, վեճ, կարգավորում:

Ներածություն

Արագածոտնի մարզի՝ մեզ հայտնի վիմական սկզբնաղբյուրներում հանդիպում են ջրի հետ կապված ավելի քան մեկուկես տասնյակ արձանագրություններ: Դրանք թվագրվում են VIII դ. վերջին քառորդից մինչև XVIII դ. սկիզբ: Այդ արձանագրությունները մենք դասակարգել ենք երկու խմբի: Առաջինում ընդգրկել ենք այն վիմագրերը, որոնցում խոսք է գնում ջրատարի (ջրագծի, առվի) անցկացման շուրջ (վեց արձանագրություն), ջրամբարի

շինության, ջրաղացի կառուցման մասին (մեկական վիմագրական փաստեր) և առվի նորոգման վերաբերյալ (երկու վիմական բնագիր): Ընդ որում, վերջիններս հետաքրքրական են նրանով, որ նույն առու նորոգվել է երկու անգամ՝ XIII դ. վերջին և XVII դ. վերջին-XVIII դ. սկզբին: Երկրորդ խմբում ներառվել են այն վիմագրերը, որոնք վկայում են ջրի օգտագործման կարգավորումը (երեք արձանագրություն), ջրաբաժնի նվիրատվությունը (մեկ վիմագրական փաստ) և ջրատարի ապահարկությունը (մեկ վիմական բնագիր):

Սույն հողվածում օգտագործվել են ոչ միայն ցարդ հայտի արձանագրություններ, այլև մեր կողմից վիմագրական դաշտային աշխատանքների ընթացքում ընդօրինակված, վերծանված և դեռևս չիրապարակված վիմագրերի վկայությունների ակնարկներ: Դրանց թիվը չորսն է:

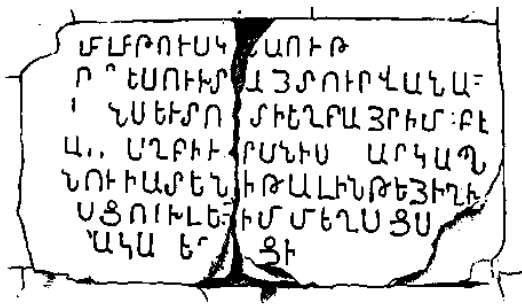
Հայտնի է, որ երկրագործությունը Հայաստանում, ինչպես և մյուս նստակյաց ժողովուրդների մոտ, հին ժամանակներում եղել է տնտեսության առաջատար ճյուղը: Երկրագործության զարգացման, հողերի մշակման, նոր վարելահողերի յուրացման, հողատարածքների ընդլայնման համար կարևորագույն նշանակություն են ունեցել ջրանցքների, ջրամբարների կառուցումը, ջրատարների, ջրագծերի անցկացումը, առուներ փորելը: Զուգահեռաբար անհրաժեշտ են եղել ջրօգտագործման կարգի, չսփաբաժնի սահմանումը, ի հայտ եկած խնդիրների, վեճերի կարգավորումը:

Դրանց առնչվող հետաքրքրական հիշատակություններ են պահպանվել Արագածոտնի վիմագրերում: Այդ արձանագրությունների մեծ մասը՝ սկսած XIX դ., հրատարակվել է մի շարք ուսումնասիրողների կողմից: Նրանց վերծանությունները հիմնականում ճշգրիտ են, բայց երբեմն հանդիպում են անճշտություններ, տարբերություններ, բովանդակային թյուրըմբռնումներ, հատկապես՝ բնագրերում առկա արաբերեն բառերի իմաստային ընկալումների հետ կապված: Դա էլ օրինաչափ է, քանի որ այդ բառերն ուսումնասիրողներին անհասկա-

նալի են եղել, ուստի լրիվությամբ չեն ընկալվել բնագրային բովանդակությունները:

Ջրագծերի, առուների անցկացում, ջրամբարների, ջրավազանների կառուցում

1-1. Թալինի Ս. Կաթողիկե վանքի առաջնորդ Ուխտատուրը (բնագրում գրված է ՎԱՆԱՅԿԱՆ: Վաղ միջնադարում, երբ սուրբ ուխտի միաբանները՝ կրոնավորները, հրաժարվում էին նվիրապետական աստիճաններից, վանահայրը կոչվում էր վանական (Manucharyan, 2019, 45-55)) և նրա եղբայր Տուտին 783 թ. ուղղանկյուն երկաթագիր տառաձևերով արձանագրում են, որ իրենք **ԲԵՐՐ/ԱՔ ԶՆԱՂԲԻԻՐՄՆ Ի ԼՔԱՐԿԱՊԱ/ՆՈՒ ԲՎԱՏԵՆ Ի ԹԱԼԻՆ** (Ghafadaryan, 2007, 165) (Արձանագրության հինգերորդ տողի ՎԱՏԵՆ բառը Ղ. Ալիշանը պայմանականորեն վերականգնել է ԴԱՇՏԵՆ [Alis-han, 1890, 139], իսկ Գ. Հովսեփյանը դրա սկզբնամասում նշմարել է «Ի»- նմանվող տառի մնացորդ, բայց հարցականով վերծանել է ԱՄԵՆ (Hovsepyan, 1913, 10-11)) : Ի դեպ, այս վիմագիրը հայերեն թվագիր ունեցող ցարդ հայտնի վաղագույն շինարարական արձանագրությունն է (Avagyan, 1973, 312): ՎԱՏԵՆ բառը, որտեղ «Վ» սկզբնատառը շրջագիր է, ճիշտ է վերծանել Կ. Ղաֆադարյանը: Այն արաբերեն «وادی» «ուադի» («հովիտ», «կիրճ») բառի հայերեն արտասանության ձևն է: Ստացվում է, որ ջրերը Թալին բերել են Քարկապանի (ներկայիս Ակունքի) հովտի (կիրճի) աղբյուրներից:

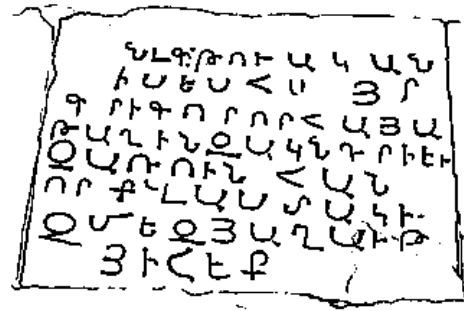

Նկ.1. Թալինի Ս. Կաթողիկե եկեղեցու 783 թ. վիմագիրը (Լուսանկարը՝ Ա. Մանուչարյանի, գրչագիրը՝ Գ. Համբարձումյանի)

Ըստ Ա. Ասատրյանի՝ 1972 թ. նոյեմբերին Թալինի միջնակարգ դպրոցի մի խումբ աշակերտներ ջրագիծ անցկացնելու համար փորված խանդակում պատահաբար նկատում են կավից պատրաստված երկու խողովակ: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ դրանք VIII դարում կառուցված Ակունք-Թալին ջրատարի խողովակներից են: Հայտնաբերված խողովակները պատրաստված էին հատուկ կաղապարներով, որոնք իրար էին ագուցվում ելուստներով և փոսիկներով: Խողովակների երկարությունը

80 սմ էր, իսկ լանությունը մի կողմում՝ 12 սմ, մյուսում՝ 10 սմ, իսկ ելուստը՝ 2 սմ: Ակունքից Թալին մոտ 5 կմ է: Քանի հարյուրավոր նման խողովակ է անհրաժեշտ եղել ջրուղու անցկացման համար (Asatryan, 2022, 55-56): Ուշագրավ է փաստը, որ ջուրը ոչ միայն վանքն էր օգտագործելու, այլև ողջ Թալինը:

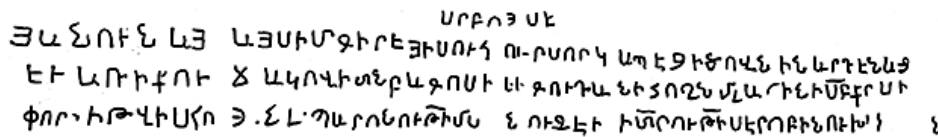
1-2. Բյուրականի Ս. Հովհաննես վանքի վանահայր Գրիգորը 984 թ. ձեռք է բերում Հայաթաղի ջրի ակունքները՝ **ԶՀԱՅԱ/ԹԱՂԻՆ ԶԱԿՆ ԴՐԻ** և այնտեղից **ԶԱՌՈՒՆ ՀԱՆԻ** (Ter-Minasyan, 1961, 48):

Նկ. 2. Բյուրականի Ս. Հովհաննես եկեղեցու 984 թ. վիմագիրը (Լուսանկարը՝ Ա. Մանուչարյանի, գրչագիրը՝ Գ. Համբարձումյանի)

1-3. Ոմն Յիսիհուր 1081 թ. սեփական միջոցներով կառուցում է ջրամբար՝ ՈՐ ԿԱՊԷՑ Ի ԾՈՒՎՆ, նաև առնում հովիտ և վարելահող ու նվիրում Քաղենիի (Դաշտաղենի) Ս. Քրիստափոր վանքին

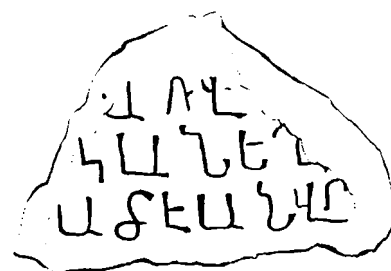
(Gasparyan, 2008, 11, 52): (Յիսիհուր անունը ծագում է արաբ. Էջուս [իյսա] Հիտուս և հայերեն «հուր» բառից: Ստացվում է՝ Հիտուսի հուր):

Նկ. 3. Դաշտաղենի Ս. Քրիստափոր եկեղեցու 1081 թ. արձանագրությունը (Լուսանկարը՝ Ա. Մանուչարյանի, գրչագիրը՝ Գ. Համբարձումյանի)

1-4. Ս. Քրիստափոր եկեղեցու արևմտյան մասում գտնվում է երեք տողանոց արձանագիր բեկոր, որում խոսվում է վանքի միաբանների կող-

մից ջրատար անցկացնելու մասին (Manucharyan, 2024):

Նկ. 4. Արձանագիր բեկոր Դաշտաղենի Ս. Քրիստափոր եկեղեցու բակից (Լուսանկարը՝ Ա. Մանուչարյանի, գրչագիրը՝ Գ. Համբարձումյանի)

1-5. Մելիք անունով մեկը 1155 թ. մեծ ջրատար-ներով ջուր է բերել Կոշավանք (Manucharyan, 2024):

ԿԵՍ ՄԵԼԻՔ Ս
ԿՆԵՐՈՒՄ ԿՐՍՄԿ ՄԻԻ ԵՆՎԳԵՄԻՏ
ԻՄ ԿՆԵՎԻՄ ԿՆԵՎԻՄ ԿՆԵՎԻՄ
ԳԻՇԵՂ ԿՆԵՎԻՄ ԿՆԵՎԻՄ ԿՆԵՎԻՄ

նկ. 5. Կոշավանքի 1155 թ. արձանագրությունը (Լուսանկարը՝ Ա. Մանուչարյանի, գրչագիրը՝ Գ. Համբարձումյանի)

1-6. Մամայաթուն իշխանուհու մայր Վախա-խը 1221 թ. ջրատար է անցկացնում իր դստեր նորա-հիմն Տեղերի վանք և խաչքար կանգնեցնում **ԵՍ ՎԱԽՍ/ԱԽ ԶԶՈՒՐՍ ԲԵՐԻ ԵՒ Զ/ԽԱԶՍ ԿԱՆԿ-ՆԵՑԻ** (Ter-Minasyan, 1961, 54): (Muradyan, 1987, 209 [արձանագրության թվականը՝ 1201]; Karapetyan, 2013, 30; Արձանագրության թվականը ճիշտ է ըն-թերցել Ս. Կարապետյանը՝ 1221):

ԿԱՄԱԻՄ ԱՅԵՍՎԱՆ
ԱԻՍՉԸՂԻՐՍ ԲԵՐԻ ԵԲՉ
ԽԱԶՍ ԿԱՄ ԿԱՆԿՆԵՑԻՈՐԻ
ԵՐԿԻՐ ԳԱԿԱՆ ԵԲՅԱ
ՂԱԽՍ ԶԶԵՑԵԿԻ ԹՎ
ՈՐ՝

նկ. 6. Տեղերի վանքի 1221 թ. արձանագրությունը (Լուսանկարը՝ Ա. Մանուչարյանի, գրչագիրը՝ Ս. Կարապետյանի)

1-7. Հակոբ երեցը Աշտարակի Ս. Աստվածա-ծին Կարմրավոր եկեղեցու հարավային խաչաթևի արևմտյան եզրի 1292 թ. արձանագրությամբ հայտ-նում է, որ **ԸՍՏ ԿԱՐԻ ՄԵՐՈՅ ՆՈՐՈԳԵ/ՑԻ ԶՄԵԾ ԱՌՈՒ ՏԵՂՈՅՍ ԲԱԶՈՒՄ ԱԾԽԱՏՈՒԹԵ, ՈՐ ԽԱԽՏ ԷՐ Ի ՀԻՄԱՆՑ, / ՅԻՇԱՏԱԿ ՀՈԳՈՅ ԻՄՈՅ** (Saghumyan, 1998, 156): (Արձանագրությունն այսօր ամբողջությամբ չի պահպանվել: Բնագրի առաջին հրատարակիչ Հովհ. Շահխաթունյանցի գործունեության տարիներին գրվածքը եղել է ամ-բողջական: Ս. Սաղումյանի պարզաբանմամբ՝ 1860 թ. եկեղեցուն կցվել է ժողովարան, որի ծածկի գե-րանների հենարաններ անելու դյուրին ուղին ընտ-րելով՝ ջարդել են որմնածքի քարերը՝ անվերադարձ ոչնչացնելով ջրանցքի նորոգման հիշատակագրի

կես մասը: Այն, տողանցելով եկեղեցին հարավ-արևմուտքից դեպի հյուսիս-արևելք գտնվող VII դ. շինարարական արձանագրությունը, շարունակվել է ցածում, որտեղ Հովհ. Շահխաթունյանցը կարդա-ցել է բնագրի շարունակությունը, որն ավարտվում է 1292 թվականով (Shakhhatuneants, 2014, 264)):

ԿՇՆՈՐ ՀԻԻՆ ԱՅԵՍՅԱԿՈՐ
ԷԲԵՑ ԲՍ ԿՄԻՄԵՐՈՅ ՆՈՐՈԳԵ
ՑԻՉԵ ԾԱՌՈՒՄԵ ԼՈՅՍՎ ԱՉՈՒ
ՄԱԾԻ ԱՅՈՒՇԲՈՒՄԵՏԻՐԻՔ ԽԱՆՑ
ՑԻՇԱՏԱ՝ ՈՐ ՈՅ Ի ՈՅԵ ՈՒՔԻ ԳՆ
ԱԿԱՆԵՆ ՏՐԱԲԵԿԱՆՈՐԻՇԻՇ Ը

նկ. 7 Աշտարակի Ս. Աստվածածին Կարմրավոր եկեղեցու հարավային խաչաթևի արևմտյան եզրի 1292 թ. արձանագրությունը (Լուսանկարը՝ Ա. Մանուչարյանի, գրչագիրը՝ Գ. Համբարձումյանի)

1-8. Աշտարակի պատմական գերեզմանոցում, «Ծակ Խաչ»-ից մոտ 30 մ հարավ, կա սևագույն, դա-գաղաձև տապանաքար, որի հարավային նիստի արձանագրությունից իմանում ենք, որ այդտեղ ամ-փովված է Աշտարակի գյուղապետ Գոլոշենց Այվա-զը՝ վախճանված 1707 թ. (Saghumyan, 1998, 198): Ըստ տապանագրի՝ նա մտահոգ է եղել գյուղի խնդիրներով, և թեն փող չունենալով՝ կարողացել է նորոգել Աշտարակի Վերի (Մեծ) առուն:

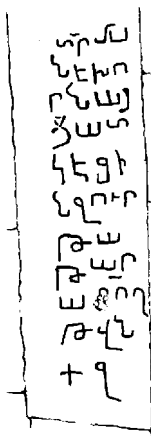

ԱՅՍԱՊՈՅՆ ԳՆՈՒՄՈՒՄ ԿՇՆՈՐ ՀԻԻՆ ԱՅԵՍՅԱԿՈՐ
ՈՐԵ ԱՆԿՈՅՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ԳՈՅԻ ՈՒՅԻՇԻՇՈՒՄ ԶՈՒՅՈՒ
ՈՒ ԱՌՈՒՄ ՄԱ՝ ԳՎԱԵՆԵՍՈՒՄ ԵՐԻՇԵՆԵՆԻ
ՆԵՐՔՈՅԻՄ ՇԱՐՄԱՅԵՆ ԱՆԿՈՒՄ
ՓՈՐՈՑԻՆԻՄ ԻՐԱՆՈՒՄ ԴՅՇԵՂԵՐ
ՀԱՆԵՐԵՍՎԵՅՆԱՌԻՇ

նկ. 8 Գոլոշենց Այվազի տապանաքարն Աշտարակի պատմական գերեզմանոցում (Լուսանկարը՝ Ա. Մանուչարյանի, գրչագիրը՝ Գ. Համբարձումյանի)

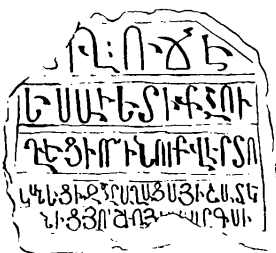
Հետաքրքրական է, որ տապանագրի տակ պատկերված է Այվազը՝ մի ձեռքով դատարկ քսակ, մյուսով՝ գինու գավ բռնած: Ե. Շահազիզն Այվազ Գալաշյանի մասին (Ս. Սաղոմյանի ենթադրությանը՝ քաղված ժողովրդական գրույցներից) գրում է, որ նա իր ունեցածն ամբողջությամբ առվի վրա ծախսելով՝ գնացել է Արևմտյան Հայաստան, որտեղ գումար է հանգանակել ու բերել, մինչև վերջին կոպեկը գյուղի համար ներդրել (Saghumyan, 1998, 199; Shahaziz, 1987, 53) :

1-9. Տեր Մ(ա)նեն 1451թ. Թաթար կոչվող ջուրը բերում է Մաստարայի Ս.Հովհաննես վանք (Manucharyan, 2024):

Նկ. 9 Մաստարայի Ս. Հովհաննես եկեղեցու վիմագիրը (Լուսանկարը՝ Ա. Մանուչարյանի, գրչագիրը՝ Գ. Համբարձումյանի)

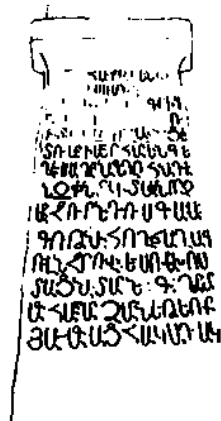
1-10. Ուշիի վանքի տարածքում կա արձանագիր քար, ըստ որի՝ 1658թ. ուն **ԱԻՏՏԻՔ ԶՈՒՂՎԵՑԻ՝ ՈՐԴԻ ՆՈՒԲՎԵՐՏՈ**, կանգնեցրել է **ԶԶՐԱՂԱՅՍ ՅԻՇԱՏԱԿ / ՎԱՆԻՑ ՅՈՒՇԻՈՅ ՄԲ ՍԱՐԳՍԻ** (Manucharyan, 2024):

Նկ. 10 Ուշիի ջրաղացի կառուցման 1658 թ. վկայագիրը (Լուսանկարը՝ Ա. Մանուչարյանի, գրչագիրը՝ Գ. Համբարձումյանի)

1-11. Սաղմոսավանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցի-գրատան հյուսիսային սյան վրայի արձանագրությանը Մանեսը և նրա եղբայրներ Վաչեն ու Գրիգորը հայտնում են, որ միաբանվելով Սաղմոսավանքի Ս. Ուխտին՝ **ՏՈՒԱՔ Ի ՄԵՐ ՀԱՅՅՈՒՆԻ՝ ԳԵՂԷՍ ԱՂԲՆԱԳԵՂՈ ՀԱՆԴԵՆ ԶՓՆԴԻԿԻ ՏԱՓՆ, ՈՐՉԱՔ ԶՈՒԲԻՆ ԴՈՒԼՐՍ ԳԱ :Ա: (1) /**

ԳՈՒԹԱՆԻ ՀՈՂ ՃԱՂԱԳ/ՈՎՆ, ԶՐՈՎԻ (Yeghiazaryan, 1961, 44) :

Նկ. 11 Սաղմոսավանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցի-գրատան հյուսիսային սյան արձանագրությունը (Լուսանկարը՝ Ա. Մանուչարյանի, գրչագիրը՝ Գ. Համբարձումյանի)

Երեք նվիրատու եղբայրները, հնարավոր է, որ լինեն Վաչուտյան տոհմի ներկայացուցիչներ, քանի որ Աղբնագյուղը (ներկայիս Ափնագյուղը) մաս է կազմել այդ նշանավոր իշխանական տան տիրույթների: Կարծում ենք՝ արձանագրությունը XIV դարի է: ՈՐՉԱՔ-ը նույն ՈՐՉԱԿ-ն է: Այն նշանակում է ՈՐՉԱՓ (Ghazaryan, II, 2000, 350) :

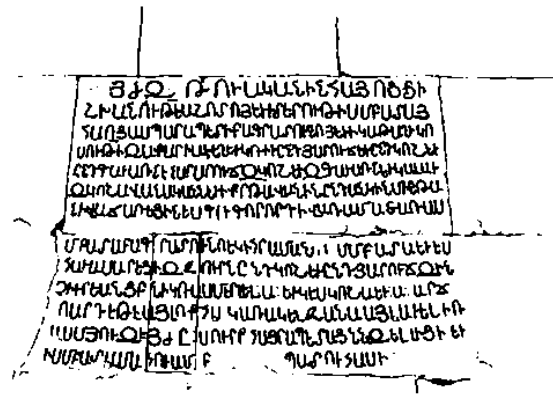
Ավելորդ չենք համարում նշել, որ մեկ գույթանի հողը «(որքան գույթանը կարող է վարել մի օրում) հաասար է մօտաորապես 8/11 հեկտարի» (Malkhasyants, IV, 1944, 615) , այսինքն՝ մոտ 730 քառ. մետր:

Ճաղագը «մացառներով կամ թփերով ծածկված տեղն է» (Malkhasyants, III, 1944, 193):

Ջրօգտագործման չափաբաժինների սահմանում, վեճերի կարգավորում

2-1. Արուճի Ս. Կաթողիկե եկեղեցու հարավային պատի արևելյան ելուստին, ներքուստ, 13 տողով արձանագրված է հետևյալը.

:ՅԺԶ: (867) ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ ՀԱՅՈՑ, ՅԻ/ ՇԽԱՆՈՒԹԻ ԱՇՈՏՈՅ ԵՒ Ի ՏԵՐՈՒԹԻ ՍՄԲԱՏԱՅ՝ / ՀԱՈՑ ԱՍՊԱՐԱՊԵՏԻ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՈՅ ԵՒ Ի ԿԱԹԱՂԻԿՈՍՈՒԹԻ ԶԱՔԱՐԻԱԷ ԵՂԵՒ ԿՈՒԻ ԸՆԴ ԅԱՐՈՒՃ ԵՒ ԸՆԴ ԿՈՇ ԵՒ / ԸՆԴ ԳԱՒԱՌՆ: ԷՀԱՐ ԱՐՈՒՃ ԶԿՈՇ ԵՒ ԶԳԱՒԱՌՆ ԵՒ ԿԱԼԱԻ / ԶԿՈՇԱ ՎԱՆԱ ԿԱՆՆ ԵՒ Ի ՔՐԹՎԱՆԻՆ ԸՆԴ ԱՆԿԻՆ ՄԻՆ ԹԱ/ՆԻ ՎԱՃԱՌԵՑԻՆ: ԵՄ՝ ԳՐԻԳՈՐ, ՈՐԴԻ ՎԱՌԱՄԱ, ԾԱՌԱ ՍՄ/ ԲԱՏԱ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՈ, ԵԿԻ ՀՐԱՄԱՆԱԻ ՍՄԲԱՏԱ, ԵՒ ԵՍ ՀԱՒԱՍԱՐԵՑԻ ԶԶՈՒԻՐՆ ԸՆԴ ԿՈՇ ԵՒ ԸՆԴ ԅԱՐՈՒՃ, ԶԻՆ/Չ ԻՒՐԱՆՑ ԲՆԻԿ ՌԱՍՄ ԷՐ ԼԵԼ՝ :Ա: (1) ԵՒ

սկ. 12 Արունի Ս. Կաթողիկե եկեղեցու 867 թ. հրամանագիրը (Լուսանկարը՝ Ա. Մանուչարյանի, գրչագիրը՝ Գ. Համբարձումյանի)

ԿԷՍ ԿՈՇԱ ԵՒ :Ա: (1)՝ ԱՐՃ/Ո: ԱՐԳ ԵԹԷ ԱՅԼ ՈՔ ՀԱԿԱՌԱԿԵԼ ԶԱՆԱ, ԱՅԼ ԱԻԵԼԻ Ո/ԱՍՄ ՅՈՒԶԷ, :ՅԺԸ: (318) ՍՈՒՐԲ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՑՆ ՆՁՈՎՂԵԼԱՂԼ ԼԻՑԻ ԵՒ / Ի ՍՄԲԱՏԱ ՄԱՀՈՒԱՄԲ ՊԱՏՈՒՀԱՄԻ (Matevosyan, 1987, 61):

Բացառիկ աղբյուրագիտական արժեք ներկայացնող այս արձանագրությունը հետաքրքրական է մի քանի առումով: Նախ, ըստ Ս. Ավագյանի, ինչպես հղում է Կ. Մաթևոսյանը, այս արձանագրությունն ջրօգտագործման չափը որոշող առայժմ հայտնի հնագույն վիմագրական վկայությունն է (Matevosyan, 1987, 59; Avagyan, 1978, 41): Նաև հնագույն է հայ սղագրության մեջ երկրորդ, երրորդ և չորրորդ տողերում ՅԻՇԽԱՆՈՒԹԻ, ՏԵՐՈՒԹԻ, ԿԱԹԱՂԻԿՈՍՈՒԹԻ բառերի «ԹԻԻՆ» վերջավորության ԹԻ պատվանշանով կրճատ գրվածքով (Hovsepyan, 1913, 12; Matevosyan, 1987, 60):

Այս վիմագրում որպես Հայոց (ա)սպարապետ հիշատակված է ոչ թե, ինչպես մատենագրական աղբյուրներն են վկայում, Աբաս Բագրատունին, այլ նրա եղբորորդի Սմբատը, որը, անշուշտ, հետագայի Սմբատ I Բագրատունի թագավորն է՝ 890–914 թթ.: Կարելի է ենթադրել, որ այդ պաշտոնը մի կարճ ժամանակ երիտասարդ տարիքում վարել է Սմբատ I-ը: Եվ երբ հայրը՝ Աշոտ իշխանաց իշխանը, երկրի ներսում 874 թ. ճանաչվել է Հայոց թագավոր, Սմբատն էլ, ինքնըստինքյան, դարձել է գահաժառանգ՝ որոշակի գործառնությունով: Դրանից անմիջապես հետո Հայոց սպարապետ է նշանակվել Աշոտ իշխանաց իշխանի եղբայր Աբասը:

Եվ ահա Սմբատ Բագրատունու տիրոջնեություն գտնվող երեք գյուղերի՝ Արունի, Կոշի և Գավառնի միջև կոնիվ է ընկնում ջրի օգտագործման համար: Առաջին երկու գյուղերի անուններն էլ այսօր նույնն են: Ինչ վերաբերում է երրորդ բնակավայրին՝ Գավառնին, ապա Կ. Մաթևոսյանը չի բացառում, որ այն ներկայիս Շամիրամ գյուղն է (Matevosyan, 1987, 60): Ուշագրավ է ջրի շուրջ հակամար-

տությունը կարգավորող պաշտոնյայի անունը՝ Գրիգոր՝ որդի Վառամա (Վահրամա), որը մեր բացահայտմամբ՝ Պահլավունյաց տոհմի նախնիներից է (Manucharyan, 2015a, 30–45):

Հետաքրքիր է, որ Գրիգորը Սմբատ Բագրատունու հրամանով գալիս և տեղում խնդիրը լուծում է՝ ըստ Կոշի և Արունի բնիկ ոսամի (արաբ. *فام* = «գծագիր», «նախագիծ», «պլան») հիման վրա, ինչպես որ եղել էր, այսինքն՝ 1,5 Կոշին (ենթադրելի է, որ Կոշի հասանելիք բաժնից իր մասն ուներ Գավառն գյուղը, գուցե 0,5) և 1՝ Արունին:

Հարկ է նշել, որ այս արձանագրությունը հանգամանալից քննության է ենթարկել Թ. Արդալբեգյանը՝ 1930 թ. հունվարի 11-ին ԳԱ Արվեստի ինստիտուտում՝ հանդես գալով զեկուցմամբ: Սակայն զեկուցումը մնացել է անտիպ, մինչև որ Ա. Մաթևոսյանը հրատարակել է այն 1986 թ. (Markosyan, 1986, 65–80):

Ճիշտն ասած՝ համամիտ չենք գիտնականի հետ այն հարցում, որ «Քրթավան» տեղանունը կապում է «Քուրդ» հատուկ անվան կամ քրդերի հետ (Markosyan, 1986, 65–80):

Մեր հանգամանալից ուսումնասիրությամբ՝ Քրթավանը ներկայիս Ավան գյուղն է: Այն Քրթավան է կոչվել՝ կապված VII դ. նշանավոր գիտնական, աստվածաբան Թեոդորոս Քոթենավոր Ճգնավորի անվան հետ, որի հիմնադրած Արագածոտնի Ս. Աստվածածին դպրավանքը, մեր ճշգրտմամբ, գործել է ներկայիս Ավան գյուղում (Manucharyan, 2019, 56–65):

Ինչ վերաբերում է ԿԱԼԱԻ / ԶԿՈՇԱ ՎԱՆԱ ԿԱՆՆ ԵՒ Ի ՔՐԹՎԱՆԻՆ ԸՆԴ ԱՆԿԻՆ ՄԻՆ ԹԱՆԻ ՎԱՃԱՌԵՑԻՆ հատվածին, ապա կարիք չկա այն վերախմբագրելու և ԹԱՆ-ը ԹԱԼԻՆ դարձնելու, ինչպես կատարել է Թ. Արդալբեգյանը (Markosyan, 1986, 78–79): Վերոհիշյալ հատվածը պետք է թարգմանվի. «Վերցրեց (Արունը) Կոշավանի ջրանցքը, առուն («կանը» ծագում է արաբ.

«նա՛ն» «կղանա», «կղանաթ» բառից, որ նշանակում է «ջրանցք», «канал») և Քրթավանին պատշաճեցրեց (ընդ անկին)՝ մին թանով (աննշան գնով) վաճառելով»: («Անկ» նշանակում է «պատշաճաոր, պատշաճ, վայելույ, յարմար» [Ghazaryan, 2000, I, 101]:) Կոշավանքի ջրանցքը պետք է որ սկիզբ առներ աղբյուրներով հարուստ Ավան գյուղից, որին էլ այն մի թանի գնով վաճառել են:

Խիստ սարսափազդու է վիմագրի վերջաբանը, որը վճռին հակառակվողներին կամ սահմանվածից ավելին ուզողներին ոչ միայն արժանացնում է 325 թ. Նիկեական առաջին տիեզերաժողովի մասնակից 318 հայրապետների նգովքին, այլև սպառնում է Սմբատ Բագրատունու կողմից մահապատժով: Սա նշանակում է՝ որքան է կարևորվել խնդրի արդարացի լուծումը:

2-2. Ավելի մեղմ որոշում կայացվել է Հովհաննավանքում. Շահնշահ I Զաքարյանի իշխանության օրոք (1212-1251) սուրբ ուխտի միաբան եղբայրները՝ առաջնորդությամբ Սարգիս Միայնավորի, հաստատում են. **ԷԹԷ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ԴԱՄ ԱՅԼ / ՈՔ ԶԵԿԵՂԵՑՈՅՍ ՄԻԱԲԱՆԱՅՍ / ԶՈՒՐ Ի ԴՈՒՍ ՏԱ, ՆՁՈՒՎԱԾ Է Ի ՏԷ** (Ghafadaryan, 1948, 96):

ԱՆՈՒԱՍԲՆԱՅԵԻՅ . . . .
 ՈՇԵՆՆՇԱՅԻՆՇԱՅԻ . .
 ՌԴԱԽՈՒՅԵՍԻ ԵԻՅ Ա . . .
 ՈՒՇԵՍԱԳԻՄԻԱՅԷ . . .
 ԲԱԵ ԶԱԲՄԲՈՒՄԻՍԿԱ . . .
 ԱՔԷՈՒԵԱՌԱԶՆՈՐԴԱ . . .
 ՈՔՁԵԿԵՂԵ ՑՈՅՍ . . .
 ԶՈՒՐ Ի ԴՈՒՍ ՏԱՆՁՈՒՎ . . .

նկ. 13. Արձանագրության գրչագիր Հովհաննավանքից (Գրչագիրը՝ Կ. Ղաֆադարյանի)

2-3. Եթե 984 թ. առաջին վիմագրով Բյուրականի Ս. Հովհաննեսի վանքի հայր Տեր Գրիգորը հայտնում է միայն Հայաթաղի աղբյուրներ ձեռք բերելու և առու անցկացնելու մասին, ապա նույն թվականի մեկ այլ արձանագրությամբ մանրամասնում է՝ սահմանելով նաև ջրօգտագործման չափաբաժինները.

+ ՆԼԳ (984), ԵՄ՝ ՀԱՅՐ ԳՐԻԳՈՐ, / ՈՐ ՀԱՅԱԹԱՂԻ ԶԱԿՍԵ ԳՐԻ ԵՒ ԶԱՌՈՒՍ ՀԱՆԻ ԵՒ ՏՐՈՒՆԻ ՀՐԱՄԱՆՈՎ ԶՀԱՅԱԹԱՂԻ / ՀԱՄԵՍ ԿՏՐԵՑԻ ԲԻՒՐԱԿԱՆԻ ՀԱՆԾԱԻԵՑ ՃԱՆԱՊԱՐՀԵՆ Ի ՎԵՐ, ՈՐ Ի ԴՐԱՑ ԱՆՑԱՆԻ ԵՒ / ԶՁՈՒՐՍ Ի ՇԱԲԱԹՈՒՆ :Գ: (3) ԱՌ Ի ԲԻՒՐԱԿԱՆ ԵՒ :Դ: (4) Ի ՀԱՅԱԹԱՂԵ (Ter-Minasyan, 1961, 48):

նկ. 14 Բյուրականի Ս. Հովհաննեսի վանքի 984 թ. արձանագրությունը (Լուսանկարը՝ Ա. Մանուչարյանի)

Վիմագրից ակնառու է, որ Բյուրականը եղել է վանքապատկան գյուղ, քանի որ այդտեղ տնտեսական գործերը տնօրինում է վանահայրը: Անշուշտ, Հովհաննես Դրասխանակերտցի կաթողիկոսը (898-929) իր գանձագին դաստակերտ Բյուրականը կտակել է Հայոց նվիրապետությանը: Ի դեպ, Բյուրականն ուղ միջնադարում անգամ պատկանել է Մայր Աթոռին: Մտահոգ վանահայր Գրիգոր վարդապետը հայրապետական հրամանով (984 թ. Հայոց Մեծաց կաթողիկոսը Խաչիկ Ա. Արշարունին էր՝ 973-990), Հայաթաղի աղբյուրներից առու հանելով, այն վայրից, որ անցնում էր Բյուրականի անձավների ճանապարհի վերևով, կտրում է Հայաթաղի հասանելիքից և շաբաթական երեք օր ջուր հատկացնում Բյուրականին, իսկ Հայաթաղին՝ չորս օր: Չենք կարծում, թե Հայաթաղը նույնանա ներկայիս Անտառուտի հետ, որի «Ինաքլու» թուրքական անվանումը մեր երջանկահիշատակ ընկերոջ՝ բանասեր Սարգիս Միսիթարյանի բանավոր դիտարկմամբ՝ Իննակնյա (Աշտիշատի մոտ վաղագույն ժամանակներում գտնված պաշտամունքատեղիի նմանությամբ) հայկական տեղանվան նենգավոխված ձև է: Ի դեպ, Անտառուտում՝ Կաթնաղբյուր կոչվող վայրում, կա եկեղեցի-մատուռ, որի բակում աղբյուր է հոսում: Կաթնաղբյուրի մասին Գ. Տեր-Մկրտչյանը հայտնում է ազգագրական տեսանկյունից ուշագրավ տեղեկություն, այն, որ այդտեղ «ուխտի են գալիս այն մանկամարդ կանայք, որոնց կաթը կտրված է» (Ter-Mkrtychyan, 1979, 422) :

2-4. Կոշավանքի առաջնորդ հայր Յոհաննեսը ՇԺ (1061) թ. ԲԱԶՈՒԽՄ՝ / ԱՇԽԱՏՈՒԹՎԵԱՄԻԲ ՍԱՍՏԻԿ ԵՐԴՈՒԵԱԼ ԿՈՇԱ ՏԱՆՈՒՏԵՐԱԹՍ, / ԴԱՍՏԱՌՈՐՆ, ԱԻԱԳԵՐԵՑՆ, ՄԱՆԿԵԻԱԳՆ ԹԱՓԵՑԻՆ ԶԲՆԱԶՈՒՐ ԱՌՈՒՆ :Մ: (200) ԴԱՀԵԿԱՆԻ ԳԻՐ ՈՐ ԱԻԱԳԻՆ ՏԱՆ (Manucharyan, 2015b, 14-15):

ւաքում յօգուտ իրանց» (Malkhasyants, III, 1944, 166) :

Ավետիս ձեռնավորի հայրը՝ Տեր Ռուսանը (Յուսանը, Հուսանը), Աշտարակի Կարմրավոր եկեղեցու բակի շրջայահյուս խաչքարի և պատմական գերեզմանոցի «Ծակ Խաչ»-ի պատվիրատուն է:

Ինչ վերաբերում է Վերի առվին, ապա դա նույն Մեծ առուն է, որը, ինչպես հիշում ենք, 1292 թ. հիմնովին վերանորոգել է Հակոբ երեցը, իսկ ուշ միջնադարում Գոլոշնց Այվազը:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, նկատում ենք, թե որքան հետաքրքրական վիճակն տեղեկություններ կան ջրօգտագործման մասին հնում Հայաստանի սիրտը համարվող Արագածոտնում, որտեղ երբեմն հանդիպում են այլուստ անհայտ այնպիսի եզակի վկայություններ, ինչպիսին ջրի շուրջ կոիվն է, դրա կարգավորումը և վճիռը խախտողների նկատմամբ մահապատժի սահմանումը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ REFERENCES

- Alishan, G. (1890). *Ayrarat Natural World of Armenia*. Venice, Mkhitarian Congregation Publishing House (in Armenian).
- Asatryan, A. H. (2022). Issues of monument preservation in Talin regional newspaper, Author's ed (in Armenian).
- Avagyan, S. A. (1973). *Phonology of epigraphic inscriptions (X-XIV centuries)*. Acad. of Sci. Arm. SSR (in Armenian).
- Avagyan, S. A. (1978). *Word analysis of inscriptions*. YSU (in Armenian).
- Gasparyan, R. R. (2008). A Newly Discovered Inscription from the Saint Christopher Monastery. *Etchmiadzin*, 11, 52-70 (in Armenian).
- Yovsepian, G. (1913). *The Art of Writing among Ancient Armenians, Part C, Map of Armenian Antiquities*, Vagharshapat, S. Etchmiadzin (in Armenian).
- Yeghiazaryan, H. S. (1961). *Saghmosavank, Echmiadzin*, Z, 33-46 (in Armenian).
- Karapetyan, S. C. (2013). Monastery of Tegher, *Vardzk*, 10, 1-31 (in Armenian).
- Hakobyan, S. E. (1957). *History of the Armenian peasantry (early feudalism era)*, vol. 1, Yerevan, Acad. of Sci. Arm. SSR (in Armenian).
- Ghazarian, R. S. (2000). *Grabar dictionary*, A, YSU (in Armenian).
- Ghafadaryan, K. G. (1948). *Hovhannavank and its inscriptions*. Acad. of Sci. Arm. SSR (in Armenian).
- Ghafadaryan, K. G. (2007). *Pages of Armenian medieval culture and history*. Gitutyun (in Armenian).
- Matevosyan, K. A. (1987). *Aruch. Armenia* (in Armenian).
- Malkhaseants, St. S. (1944a). *Armenian Explanatory Dictionary*, vol. III. Pethrat (in Armenian).
- Malkhaseants, St. S. (1944b). *Armenian Explanatory Dictionary*, vol. IV. Pethrat (in Armenian).
- Manucharyan, A. G. (2015). *Inscriptions as sources of political history of Armenia (IX-XIV centuries)*. YSU (in Armenian).
- Manucharyan, A. G. (2015). *Koshavank.. Lusabats* (in Armenian).
- Manucharyan, A. G. (2019). *Lithographic-historical studies of the history of the Armenian Church*. Lusabats (in Armenian).
- Manucharyan, A. G. (2024). *Field diaries*. Unpublished manuscript
- Markosyan, A. A. (1986). Tadeos Avdalbegyan's atypical study of "Water struggle in Armenia in the 9th century". *Herald of social sciences*, 4, 65-80 (in Armenian).
- Der-Mkrtchian, Mkhitar archimandrite (1903). *Several inscriptions collected during my agency*. Banaser, no. E, Paris, 26-32 (in Armenian).
- Muradyan, M. P. (1987). Khachkar of Vakhakh. *Bulletin of Yerevan University*, 1, 20-211 (in Armenian).
- Shahkhatunians, H. bishop. (2014). *Signature of the Catholic Church of Etchmiadzin and the Five Provinces of Ararat, work. A. Ter-Stepanyan*. S. Etchmiadzin, Mother See (in Armenian).
- Shahaziz, E. H. (1987). *The story of Ashtarak. Archaeological-historical theory* (compiled and edited by P. Hakobyan). Hayastan (in Armenian).
- Saghumyan, S. T. (1998). *Ashtarak. historical holes, monuments, tomb inscriptions*. NAS RA, Gitutyun (in Armenian).
- Ter-Minasyan, E. G. (1961). Antiquities and inscriptions of Amberdadzor. *Etchmiadzin*, E, 45-56 (in Armenian).
- Ter-Mkrtchyan, G. (1979). *Armenian studies*, work. P. Hakobyan, vol. A. YSU (in Armenian).